

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 4 (103)

Астана
2023

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

- СЫДЫҚОВ**
Айбек Жексеналыұлы – PhD докторы (алқа төрағасы) (Қазақстан)
- ИБРАЕВА**
Ақмарал Ғосманқызы – алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
- ТАЙМАҒАМБЕТОВ**
Жәкен Қожахметұлы – ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
- САМАШЕВ**
Зайнолла Самашұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
- АЙМҰХАМБЕТ**
Жанат Әскербекқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
- ҮМІТҚАЛИЕВ**
Ұлан Үмітқалиұлы – тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
- МЕРЦ**
Виктор Карлович – тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
- ЖАБАҒИН**
Мақсат – тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
- БИҒОЖИН**
Ұлан Зейноллаұлы – PhD докторы (Қазақстан)
- САБИТОВ**
Жаксылық – PhD докторы (Қазақстан)
- ДЮПЮЙ**
Пауло – PhD докторы (Қазақстан)
- ҚАРА**
Әбдуақап – доктор, профессор (Түркия)
- ШАМИЛЬОГЛУ**
Юлай – PhD, профессор (АҚШ)
- АЙТПАЕВА**
Гулнара Амановна – филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)
- РАДИВОЖЕВИЧ**
Мильяна – PhD, қауымдастырылған профессор (Ұлыбритания)

EDITORIAL BOARD:

- Aibek Sydykov** – Doctor PhD (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
- Akmaral Ibrayeva** – Deputy chairman of the editorial board, Doctor of historical sciences, professor, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan (Kazakhstan)
- Zhaken Taimagambetov** – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS RK (Kazakhstan)
- Zainolla Samashev** – Doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
- Zhanat Aimukhambet** – Doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)
- Ulan Umitkaliev** – Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
- Victor Merts** – Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
- Maxat Zhabagin** – Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
- Ulan Bigozhin** – PhD (Kazakhstan)
- Zhaxylyk Sabitov** – PhD (Kazakhstan)
- Paula Dupuy** – PhD (Kazakhstan)
- Kara Abdulvahap** – Doctor, professor (Turkey)
- Uli Shamiloglu** – PhD, professor (USA)
- Gulnara Aitpaeva** – Doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)
- Radivojevic Miljana** – PhD, Associate professor (UK)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

СЫДЫКОВ Айбек Жексеналыевич	– PhD доктор (председатель коллегии) (Казахстан)
ИБРАЕВА Акмарал Госмановна	– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
ТАЙМАГАМБЕТОВ Жакен Кожаметович	– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашевич	– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
АЙМУХАМБЕТ Жанат Аскербековна	– доктор филологических наук, профессор (Казахстан)
УМИТКАЛИЕВ Улан Умиткалиевич	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
ЖАБАГИН Максат	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
БИГОЖИН Улан Зейноллаулы	– PhD доктор (Казахстан)
САБИТОВ Жаксылык	– PhD доктор (Казахстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD доктор (Казахстан)
КАРА Абдуакап	- Доктор, профессор (Турция)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (США)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	- доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан)
Радивожевич Мильяна	- PhD, ассоциированный профессор (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Этнология / Ethnology / Этнология

<i>Артықбаев Ж.О.</i> "Бап тәңірі" - Орталық Азия халықтарының руханият және дүниетаным ескерткіші <i>Artykbaev Zh.O.</i> "Bap tengri" is a monument to the spirituality and worldview of the peoples of Central Asia	
<i>Артықбаев Ж.О.</i> "Бап тенгри" - памятник духовности и мировоззрения народов Центральной Азии.....6	6
<i>Ибадуллаева З.Ө.</i> Қазақ этномәдениетінің белгілер жүйесіндегі "сүйек" ұғымының орны <i>Ibadullayeva Z.O.</i> The meaning of the concept of "bone" in the symbolic system of kazakh ethnoculture	
<i>Ибадуллаева З.О.</i> Значение понятия "кость" в знаковой системе казахской этнокультуры.....15	15
<i>Мамедова И.Г.</i> Сефевидтер дәуіріндегі кофеханалар тарихы (тарихи-этнографиялық зерттеу) <i>Mammadova I.G.</i> Coffeehouses of the Safavids period (historical-ethnographic research)	
<i>Мамедова И.Г.</i> Кофейни эпохи Сефевидов (историко-этнографическое исследование).....27	27
<i>Магеррамова С.С.</i> Қарабақ жылқысы <i>Magerramova S.S.</i> Garabakh horses	
<i>Магеррамова С.С.</i> Гарабахские лошади.....35	35
<i>Алиев А.Т.</i> Грузиялық әзірбайжандардың аға буын өкілдерімен қарым-қатынасы (XIX-XX ғасыр басы) <i>Aliyev A.T.</i> Attitudes towards aksakals and aghbircheks among Georgian azerbaijanis (early XIX-XX centuries)	
<i>Алиев А.Т.</i> Отношение к мужчинам и женщинам старшего поколения у азербайджанцев Грузии (XIX - нач. XX вв.).....47	47
<i>Атдаев С. Дж.</i> Түрікмендердің дәстүрлі астық сақтау жолдары <i>Atdaev S.J.</i> Traditional ways of storing grain in turkmen	
<i>Атдаев С. Дж.</i> Традиционные способы хранения зерна у туркмен.....58	58
<i>Аманова Б. Т.</i> Қарабақ халқының үйлену тойы туралы (халық жазушысы Әли Велиевтің шығармалары негізінде) <i>Amanova B.T.</i> About the wedding ceremony of Karabakh people (based on the works of national writer Ali Veliyev)	
<i>Аманова Б. Т.</i> О свадебном обряде карабахцев (по произведениям народного писателя Али Велиева).....71	71
<i>Оспанова А.К., Шораев Б.К.</i> Қазақстанға депортацияланған Қырым татарларының тарихы: архив деректері негізінде талдау <i>Ospanova A.K., Shoraev B.K.</i> History of Crimean tatars deported to Kazakhstan: analysis based on archived data	
<i>Оспанова А.К., Шораев Б.К.</i> История Крымских татар, депортированных в Казахстан: анализ на основе архивных данных.....82	82
<i>Билялова Г.Ә.</i> XIX-XX ғасырлардағы алматылық қазақтар: тарихи талдау <i>Bilyalova G.A.</i> Almaty kazakhs of XIX-XX centuries: historical analyse	
<i>Билялова Г.А.</i> Казахи Алматы XIX-XX века: исторический анализ.....103	103
Қазақстан музейлері/ Museums of Kazakhstan/ Музеи Казахстана	
<i>Рахатова Ж.Т.</i> Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафтық музей-қорығының Солжағалық кешені <i>Rakhatova Zh.T.</i> The Left-Bank complex of the East Kazakhstan Regional Architectural, Ethnographic and Natural Landscape Museum-Reserve	
<i>Рахатова Ж.Т.</i> Левобережный комплекс Восточно-Казахстанского областного архитектурно-этнографического и природно-ландшафтного музея-заповедника.....114	114
Тұлғалар/ Personality/ Персоналии	
<i>Ибадуллаева З.Ө.</i> Ә.Т. Төлеубаев - ғылым жолындағы ұстазым.....122	122
Хабарлар/ News/ Хроники	
<i>Әжіғали С.Е., Әшім Б.Ә.</i> Қазақ этнографиялық ескерткіштану академиялық орталығының ашылу.....124	124

Этнология / Ethnology / Этнология

<https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.01>

FTAMP 03.61.91

Артықбаев Ж.О.¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ., Қазақстан
e-mail: socantropology@mail.ru

«БАП ТӘҢІРІ» - ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РУХАНИЯТ ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМ ЕСКЕРТКІШІ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада Орталық Азия түркілері пантеонында Бас Құдай немесе Тәңіріден кейінгі екінші қатардағы «Бап тәңірі» феноменіне ғылыми деректер негізінде талдау жасалған. «Бап тәңірі» түсінігі мыңдаған жылдар бұрын қалыптасып, исламның қазақ жерінде таралу ерекшеліктеріне байланысты біздің заманымызға дейін жалғасты. Бап ескерткіштері қазақ халқының және де өзге Орта Азия түркілерінің әдет-ғұрыпқа негізделген түсініктерін ғана ашып қоймайды, мұсылмандану процесін ашып бере алатын басты дерек көзі болып табылады. Осы негізде жазылған бұл ғылыми мақалада тарихнамадағы жұмбақ құбылыс «Бап Тәңірі» мәселесі ғылыми негізде зерттеуге алынған. Құрылымдық антропология әдістемесі негізінде және саха, қазақ, орыс деректеріне сүйене отырып кең көлемде зерттеу жасалған. Мақалада түркі тілдерінің негізінде жасалған сөздіктер басшылыққа алынып, Орталық Азия халықтарының этнографиялық материалдары мен әртүрлі этникалық орталардан жинақталған этнографиялық материалдарға салыстырмалы талдау жүргізген.

Кілт сөздер: «Бап тәңірі», түріктер, тәңірі, ескерткіштер, Орта Азия халықтары.

Дәйексөз үшін: Артықбаев Ж.О. "Бап тәңірі" Орталық Азия халықтарының руханият және дүниетаным ескерткіші // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 6-14 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.01>

Кіріспе

Тәңірі – Орталық Азия халықтарының құдайлар пантеонындағы басты тұлға, ең жоғарғы билік иесі, ол Көк аспанды мекендеген жаратушы. Бұл түсінік мыңдаған жылдар бұрын қалыптасты және исламның қазақ жерінде тарау ерекшеліктеріне байланысты біздің заманымызға дейін келді. Қазақтың алғашқы этнографы, Тәңірі ұғымы

туралы алғашқы ғылыми жазбалардың авторы Ш.Ш. Уәлиханов бұл құбылыс туралы: «У киргизов оно (бақсылық – Ж.А.) смешалось с мусульманскими поверьями и, смешавшись, составило одну веру, которая называлось мусульманской, но (они) не знали Магомета, верили в Аллаха и в то же время в онгонов (аруах – Ж.А.), приносили

жертвы на гробницах мусульманским угодникам, верили в шамана и уважали мусульманских ходжей... Такой порядок вещей продолжался до наших дней... » дейді (Валиханов, 1985: 49).

Қазіргі күні «Тәңіршілдік» атанып жүрген сенімдер кешені белгілі бір теориялық догмаларға, арнайы салынған діни-ғұрыптық орындарға (мешіт, шіркеу т.б.) сүйенбейді, оның басты қағидасы және ерекшелігі табиғатты ұлықтау. Бұл мәселе туралы да Ш.Ш. Уәлихановтың этнографиялық жазбаларына сілтеме жасау маңызды: «Шаманство первоначально было почитанием природы вообще, и идее неба и в частности, солнца, луны, рек и прочих чудес природы и стихий, и поэтому отчасти походило на фетишизм, хотя по идее оно далеко не похоже на эту грубую и мелкую адорацию. Олицетворения не было, и второстепенные тенгри, конечно, появились впоследствии, чему служит доказательством самое название тенгри-небо...» (Валиханов, 1985: 50-51). Сонымен Шоқан пікірінше тәңіршілдіктің түп бастауында табиғатты қадірлеу тұр, екіншіден, Көк аспанды тәңірі деп қасиеттеу өз кезегінде екінші қатарлы нысандарға да тараған. Екінші мәселе біздің Бап Тәңірі туралы зерттеуімізге тікелей қатысты.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында біз алдымен Орталық Азия халықтарының этнографиялық материалдарына сүйенеміз. Әртүрлі этникалық орталардан жинақталған этнографиялық материалдарды салыстыра талдау негізгі стратты анықтауға мүмкіндік береді. Екіншіден, мақаланы дайындау барысында біз түркі тілдерінің негізінде жасалған сөздіктерге көңіл бөлдік. Кез келген тіл, әсіресе әр халықтың тілінде

сақталған байырғы тілдік элементтер, этникалық тарихының қайнар көзі болып табылады. Үшіншіден, осындай дерек көздеріне негізделген біздің зерттеу жұмысымыз тарихилық принципіні ұстануды қажет етеді, яғни кез келген құбылыстың мәнін түсіну үшін алдымен оның тарихи қалыптасу кезеңдері мен себептерін анықтап алу. Сонымен бірге тақырыпты игеру барысында біз өзіміз үшін қалыпты құрылымдық антропология әдістемесіне сүйендік.

Талқылау

Түрік халықтарының көпшілігі бұл терминді – Ұлы Тәңірі, Көк Тәңірі, Бір Тәңірі форматында қолданады. Мысалы, өзінің 921—922 жылдардағы Еділ бойына саяхатында ислам таратушы ибн Фадлан Маңғыстау оғыздары туралы былай деп жазады «Егерде әлдекім әділетсіздік құрбаны болса немесе оның басына бір келеңсіз іс түссе, ол басын аспанға көтеріп «Бір Тәңірі» дейді, ал бұл оның «Жалғыз Тәңіріге жалбарынам (салдым)» дегені, себебі түркі тілінде «бір» дегені «жалғыз», ал «тәңірі» олардың тілінде «жаратушы» (Путешествие Ахмеда ибн Фадлана, 1996: 22).

Тәңірі тақырыбы ғылыми әдебиетте көп жазылғандықтан бұдан әрі біздің тарихнамадағы жұмбақ құбылыс «Бап Тәңірі» мәселесіне көшеміз.

Бап Тәңірі – қазақ ауызша дәстүрінде ұмытылған құбылыс, бірақ қазақ тілінде және тарихи ескерткіштерде оның негізгі және анықтамалық мағыналары сақталған. Мысалы, қазақ тіліндегі «бап» (заң мағынасында), «баптау» (сәндеу, әдемілеу, дайындау мағынасында) т.б. сөздердің түпкі негізі Бап Тәңіріге барып тіреледі. Сонымен бірге «бап» Орталық Азияның Түркістандық бөлігінде қасиетті жерлердің сакралды сипаттамасы және кейде топоним ретінде қолданылады

(Арыстан бап, Түркістанда түмен бап т.б.). Біздің зерттеулерімізге қарағанда «бап» сөзі өзінің түпкілікті мағынасында, оның өзінде де күнделікті қолданыстағы сөз емес, фольклорлық ұғым ретінде саха (якут) халқында сақталған.

Саха деректері

Саха халқының аңыздары мен тарихи әңгімелерінде Бап Тәңірі (Бах таңара – деп те аталады) бұл саха халқының ата-бабасы ерте замандарда табынған пұт (идол, idol).

XIX – XX ғасыр басында Э. Пекарский құрастырған «Словарь якутского языка» атты үш томдық сөздігінде Тәңірі ұғымының анықтамалары, сонымен бірге Бап тәңірі (Бап таңара) сөзінің келесі анықтамалары бар:

– «Таңара – 1) видимое небо; небо как божество. Таңара сарыақа – небо прояснится (қазақша таң сарғаяды болуы керек – Ж.А.); былыттах таңара – облачное небо, облачный день, пасмурная погода (бұлтты тәңірі – Ж.А.); күннах таңара – солнечное небо, солнечный день. 2) Общее название добрых существ (=аҕы), добрый дух, бог, богиня, божество языческое; главное божество, живущее на седьмом небе (қазақ тілінде осыған ұқсас «Жеті қабат жер астында, Жеті қабат көк үстінде» деген ұғымдар бар – Ж.А.).

– «Хан таңара – великое небо» (Пекарский, 1954: 32,94). Қазақ тілінде бұл ұғым Хан тәңірі, Ұлы аспан түсініктерімен сәйкес келеді.

– «Мэңэ таңара (қазақ тілінде – Тәңірі мәңгі – Ж.А.); Мэңэ таңара – неизмеримое небо, небо, местопребывание бога; өлбөт мэңэ ута – вечная, оживляющая вода» (Пекарский, 1954: 15,58).

– «Бап = баф, бах, бапъ таңара – идолъ, делаемый из гнилого дерева въ честь какого-либо духа, насылающего

болезни» (Пекарский, 1954: 25,51).

Э. Пекарский саха-якут тіліндегі Тәңірі сөзінің бірнеше мағынасын көрсетеді, алдымен Көк Тәңірі, яғни Көк Аспан, немесе Ұлы Тәңірі. Бұл ұғымның Мэңэ таңара, Хан таңара сияқты синонимдері бар. Сонымен бірге сөздікте екінші қатардағы тәңірі де көрсетілген, бұл Бап тәңірі. Біздің ойымызша саха тәңіршілдік пантеонында Бап тәңірі сияқты екінші эшелондағы тәңірілер аз емес.

Славяндық параллельдер

Бап Тәңірі феноменін зерттеу барысында Шығыс славян тілдеріндегі «Каменная баба» ұғымына назар аударған абзал. Егер қарапайым анықтамаларға қарасақ, «Каменная баба» – антропоморфические каменные изваяния высотой от 1 до 4 метров, изображающие воинов, иногда женщин. Ставились на курганах древними народами, например, скифами, половцами и др. Найдены в больших количествах в степной полосе России, в южной Сибири, на востоке Украины, в Германии, Средней Азии и Монголии. Связаны с культом предков» (Что такое каменная баба [dic. Academic. Ru](http://dic.academic.ru)).

Славян тілдеріндегі «каменная баба» – бұл көне түркі және оған дейінгі кезеңдерде жерлеу кешендерінің құрамдас бөлігі, құлпытас орнына қолданылатын сынтастар. XX ғасыр басына дейінгі қазақ тілді деректерде, топонимияда шомбал гранит тастардан қашалып жасалған адам мүсіндерін «сынтас» деп атайды. Қазіргі уақытта көбінесе «балбал», «балбал тас» сөздері қолданылады. Шын мәнінде сынтастар тек қорған, яғни мола басына ғана орнатылмайды, оларды табиғатқа тәу ететін тәңіршілдік ғұрыптар орындалатын қасиетті жерлерден, яғни

тау баурайларынан, өзен бастауларынан т.б. кездестіруге болады. Біздің ойымызша сынтастарата-бабарухтарына тағзым ететін қасиетті орындарда да орнатылады. Бұл мәселені түсіну үшін Ш.Ш. Уәлихановтың «умирая, человек сам становится божеством» деген пікірі маңызды.

Орыстілді ғалымдар «каменная баба» сөзін түрік тіліндегі «баба» ұғымымен байланыстырады, яғни адамның әкесі, не оның арғы жағындағы аталар (Плетнева, 1974: 5). Шын мәнінде баба сөзінің түпкі мағынасы «бап» ұғымынан шығатыны сөзсіз, яғни «каменная баба», «ата-баба» сөздерінің астарында Бап тәңірі түр деп есептейміз.

Қазақ деректері

Қазақ жерінде «бап» термині Сырдария бойындағы көне қалалық қоныстар аймағында сақталған. Жергілікті халық бұл сөзді иран тілінен енген деп есептейді және мағынасы «қақпа» деп түсіндіреді. Шын мәнінде бұл көп мағыналы сөз Түркістан аймағында өзінің негізгі төл мағынасында қолданылғанын біз бірнеше ескерткіштерге қарап айқындаймыз. Мысалы, Түркістандағы Ахмет Иассауи кешеніне арнайы зиярат жолымен барған адам алдымен Арыстан бапқа барып тәу етуі керек деген қағида бар. Бұл қағида «Арыстан бапқа – түне, Қожа Ахметтен – тіле» деген сияқты қанатты сөздерге арқау болған. Арыстан бап Түркістан қаласынан 60 шақырымдай жерде орналасқан сакралды ескерткіш және көне қорым.

Арыстан бап кесенесіне кірген уақытта сіз негізгі мүрдемен қатар орналасқан Лашын бап, Қарға бап сияқты қасиетті орындарды көресіз. Осылардан басқа баптар болды ма, олар туралы естелік сақталды ма, ол туралы

біз күмбез басындағы шырақшылардан ақпарат ала алмадық.

Арыстан баптан басқа Түркістан аймағында «Түркістанда түмен бап, Сайрамда бар сансыз бап...» деген қанатты сөздер бар. Егер бұл сөзді оның саха тіліндегі негізгі мағынасын есепке ала отырып талдасақ, Түркістанда он мың бап, яғни пұт болған, ал Сайрамда олардың санына есеп жетпейді.

Түркістан аймағында бүкіл баптардың басын қосатын мынадай бір шумақ жыр жолдары бар:

Сайрамда бар сансыз бап,
Отырарда отыз бап,
Түркістанда түмен бап,
Баптардың бабы Арыстан бап,
Ең үлкені Кален бап.

Отырардың қай жерде екені бәрімізге де белгілі, бұл Сырдарияның оң жағасында, Қаратауға қарайғы орманды-далалық алқапта, яғни барапта орналасқан қала. Бүгінгі күні көпшілік қолды және ғылыми әдебиетте Фараб атанып жүрген жердің көне түркілік жергілікті атауы Барап. Отырар қашанда өзінің сауда қызметі және шаруашылығы арқылы белгілі қала, белгілі дәрежеде әр кезеңде саяси орталық ретінде де қызмет атқарды, бірақ оның ғұрыптық қызметін Сайрам, Түркістанмен салыстыруға келмейді. Сол себепті «Отырарда отыз бап» деген түсінікті.

«Баптардың ең үлкені» Кален (Хален, Қәлен) бап ескерткіші Сайрам қаласы маңындағы ежелгі Қарамұрт қышлағында орналасқан. Жергілікті ел «Кален бап ағашы» деп атайды және оған үлкен сакралды мағына береді. Өлкетанушылар Кален бапты Ғұн дәуірімен, Мөде әулетінен тараған Кален (Хален) шаньюймен байланыстырады. Шын мәнінде бұл атаудан біз иран тіліндегі «үлкен» деген сөзді аңғарамыз. Мысалы Бұхара шәріптегі Қарахан

дәуірінде, атақты Қызыл Арыстан хан салғызған мұнара Калян (Калон) аталады, яғни Үлкен мұнара. Ғылыми әдебиетте бұл ескерткіш «Арслан хан мұнарасы» деп те аталады. Бүкіл Орталық Азиядағы теңдессіз ғимарат әлі де Бұхара қаласына әдемі тарихи сипат беріп тұр.

Тарихи тәпсір

Ғылыми деректерге қарағанда «Тәңірі» ұғымы алғаш рет Ғұн елін сипаттауға арналған қытай жазбаларында мынадай түрде 撑犁: «匈奴谓天为撑犁»: «Хуннулар Тяньді (天 – бұл қытайша көк аспан немесе көк жүзі) Тәңірі деп атайды» кездеседі.

Көне түркі жазбаларында және көне түріктерге қатысты қытай жылнамаларында шығыстағы және солтүстіктегі көшпелі халықтардың бас құдайларының бірі «Бат тәңірі» аталады. Мысалы, Чжоушу (Чжоу патшалығы кітабы) жылнамасында «Үтікен тауының бауырында Бат Тәңірі деген тау бар. Түріктің құрметті адамдары оған жиналып Тәңіріге тәу етеді» делінеді.

Ортағасырлық түркі халықтарында, соның ішінде көк түріктердің өз ішінде мемлекеттік билік иесі Қаған әулеттері өз билігінің көзі Тәңірі деп есептейтіні сына жазулар мәтіндерінен анық көрінеді. Мысалы, Білге қаған жазуы былай басталады «Теңрі тег теңріде болмыш Білге қаған бұ өдке олуртім», яғни Тәңірінің бұйрығымен мен Білге қаған бұл таққа отырдым. Күлтегін батыр жыры «Жоғарыда Көк Тәңірі, төменде Қара жер жаралғанда, екі арасында кісі оғлы жаралған екен» деп басталады. Бұдан шығатын қорытынды біреу – ел билігі Тәңірінің рұқсатымен ғана болмақ, Құт иесі болу ол да Тәңірінің ісі (Өмірәлиев, 1985: 65-66).

Махмұт ал-Кашғари жазуынша

Тәңірі бүкіл өсімдік атаулыны жаратушы және жай (нажағай) шақырушы. Түркі тілдес халықтар «тәңірі» сөзін көк аспан, шексіздік, жаратушы, өте биік ұғымдарының синонимі ретінде қолданады. Осыған байланысты топонимиялық атаулар Орталық Азия аумағында баршылық, соның бірі қазақ жеріндегі Хан Тәңірі шыңы. Әлішер Навои XV ғасырда жаратылыстың ең жоғарғы принципін сипаттағанда Тәңірі сөзін қолданады (Навои, 1986).

Нәтижелер

Сонымен «Тәңірі» ұғымы жалпы Орталық Азиялық дүниетаным теориясының өзегі десек болады. Тәңірі кереметінің басты нәтижесі – табиғат және адам жаратылысы. Тәңірі біздің қазіргі түсінігімізде Құдай, немесе Аллаһ, сонымен бірге ол толып жатқан екінші қатарлы жаратылыс туралы түсініктердің қайнар көзі. Соның бірі біз осы әңгімемізді арнап отырған Бап тәңірі (Бах таңара, Бат тәңірі) Орталық Азия түркілері пантеонында Бас Құдай немесе Бір Тәңіріден кейінгі екінші қатардағы тәңірілердің қатарында тұр. Бап тәңірі алдымен арнап қасиетті жерлерде, көбінесе, сақ-скиф заманында Қара теңіз бойында пайда болған сынтастарға және ғұндар туралы қытай жазбаларына қарасақ, елдің жиналатын қасиетті орындарында, биік таулардың басында арнайы қойылатын тас және ағаш балбалдар мен құрбан шалу орындары.

Екіншіден, бап Тәңіріден кейінгі қатардағы жаратушыларға арнап қойылған белгілерге қатысты атау. Мысалы, қазақ даласындағы сынтастардың біразы белгілі бір адамның жерленген жеріне емес, Тәңіріден кейінгі орындағы Байана т.б. құдайларға арнап қойылған.

Үшіншіден, біздің ойымызша, бап тотемдер, яғни киетектерге байланысты рухани түсініктерге қатысты қолданылады. Көне дәуір – табиғат пен адам арасы ашылмаған, бір-біріне жауықпаған, адамның өзін тіршілік патшасы есебінде сезінбеген кезеңі. Сол себепті жаныңызда қатар, көрші жүрген әр аң, әр құс сіздің түсінігіңізде кие иесі. Мысалы, сіз үңгірдің маңында ұшып-қонып жүрген қарғаның айлалы құс екенін, сонымен бірге көп жасайтынын байқадыңыз. Оның үстіне ол әртүрлі қауіп-қатер туралы сізге уақытылы хабар беріп отырады. Ендеше ол киетек болуға лайық құс т.б.

Төртіншіден, Бап сөзі о дүниеге аттанған ағайын-туыс, жолдас-жораларыңыздың рухына арнап жасалған сынтастарға қатысты қолданылады.

Олардың фәни тіршілігі аяқталды, олар бақиға аттанды, бірақ рухы сіздің қасыңызда жүр. Оны «аруақ» деп атайды.

Біздің түсінігімізше, бұл кеңістікте иесіз қалған адам энергиясы. Ол сізге жақтассын десеңіз құрмет көрсетіңіз. Ендеше оған да тастан, не ағаштан бап жасау керек. Славян жылнамаларында ерте көшпелілердің тас балбалдарының «каменная баба» атымен енуі, біз балбал деп жүрген сынтастардың әуел баста «бап» атанғанының дәлелі.

Міне, осы Тәңіріге, Байана және басқа құдайларға, киетектер мен аруақтарға қойылған ағаштан және тастан жасалған бейнелер Бап атанған. Бұлардың ең көп кездесетін жері пайғамбарлар (Ыдырыс, Юша, Қызыр ата т.б.) мекені болған Сайрам, екінші көп кездесетін жері бүкіл Орталық Азия қалаларының, мемлекеттерінің арғы атасы Түркістан – Яссы. Баптардың көп жиналған жері, ертерек заманда тәңіршілдік, соның ішінде тотемдік ғұрыптардың орталығы болған Арыстан бап. Ал ең үлкен баптың орнаған жері – Қарамұрт.

Сур. Арыстан Бап кесенесі
Fig. Mausoleum of Arystan Bab

Қорытынды

Сонымен қорыта келсек, Бап Тәңірі Орталық Азияның ежелгі руханият тарихында ерекше орын алатын құбылыс. Біздің зерттеу жұмысымыз әуел баста Тәңірі түсінігі Орталық Азия халықтары үшін ортақ болғанын және оның қалыптасу барысы бірнеше сатыдан өткенін көрсетеді. Бірақ бұл түсінік өзіне дейінгі әдет-ғұрыптарға негізделгендіктен ата-баба культі сияқты ғұрыптар да тәңірімен бірге қатар өмір сүрген. Бірте-бірте тәңірі ұғымының күшеюіне байланысты әдет-ғұрыпқа негізделген культтер екінші қатарлы тәңірілер түсінігін қалыптастырған. Осылайша ата-баба түсінігі Бап Тәңірі атағына ие болған және көп замандар адамзат баласын Бір Тәңірімен

байланыстырып келген дүниетанымдық түсініктердің өзегіне айналған.

Тарихи зерттеушілік тұрғысынан келсек, Бап ескерткіштері (Арыстан бап т.б.) қазақ халқының және де өзге Орта Азия түркілерінің әдет-ғұрыпқа негізделген түсініктерін ғана ашып қоймайды, сонымен бірге мұсылмандану процесін ашып бере алатын дерек көзі. «Арыстан бап құрманың сүйегін тілінің астында 400 жыл сақтап Ахмет Йассауиге берді» деген тәмсіл біздің ислам дінін Бап Тәңірі арқылы қабылдағанымызды көрсетеді. Бұл ғажап симбиоз қазақ арасында әлі де жақсы сақталған. Біздің ата-бабаларымыз ислам дініне Бап Тәңірі арқылы келді және ол түсініктер қазақ исламының негізгі этникалық ерекшелігі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов//Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата, Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1985, Т.4, с. 48-70.
2. Навои А. Хамса, Ташкент, Фан, 1986, I: XIV.
3. Өмірәлиев Қ. VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері. Алматы; Мектеп, 1985, б.65-66.
4. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Т.1-3. М., Академия наук СССР, 1959.
5. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. М.,Наука,1974, 200 с., 83 табл. (Свод археологических источников. Вып. E4-2).

References

1. Valihanov Ch.Ch. Sledy shamanstva u kirgizov // Sobranie sochineni v pyti tomah [Traces of shamanism among the Kirghiz]. Alma-Ata, Glavnaiia redaksiia kazahskoi sovetskoi ensiklopedii, 1985, T.4, s. 48-70 [in Russian]
2. Navoi A. Hamsa, Tashkent, Fan, 1986, I: XIV [in Russian]
3. Omiraliev K. VIII-XII Gasyrlardagy kone turki adebi eskertkishteri [Ancient Turkic literature of VIII-XII cc.]. Almaty; Mektep, 1985, b.65-66 [in Kazakh]
4. Pekarskii E.K. Slovar' iakutskogo yazyka [Dictionary of Yakut language]. T.1-3. M., Akademia nauk SSSR, 1959. [in Russian]
5. Pletneva S.A. Poloveskie kamennye izvaiania [Polovtsian stone sculptures]. M., Nauka,1974, 200 s., 83 tabl. (Svod arheologicheskikh istochnikov. Vyp. E4-2). [in Russian]

Артықбаев Ж.О.¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
e-mail: socantropology@mail.ru

«БАП ТЕНГРИ» – ПАМЯТНИК ДУХОВНОСТИ И МИРОВОЗЗРЕНИЯ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. В статье на основе научных данных анализируется феномен «Бап Тенгри» в пантеоне среднеазиатских тюрков.

Понятие «Бап Тенгри» сформировалось тысячи лет назад и сохранилось до нашего времени в связи с особенностями распространения ислама на казахских землях. Изваяния не только раскрывают представления казахского народа и других среднеазиатских тюрков, основанные на обычаях, но и являются основным источником информации, способным раскрыть процесс исламизации. В данной статье на научной основе исследуется проблема загадочного явления «Бап Тенгри» в историографии. Было проведено обширное исследование на основе методологии, структурной антропологии и имеющихся данных на языке саха, казахском и русском языках. В статье на основе тюркских языков через словари сравнивались этнографические материалы народов Средней Азии и этнографические материалы, собранные у представителей разных этнических групп.

Ключевые слова: Бап Тенгри, тюрки, Тенгри, памятники, народы Средней Азии.

Для цитирования: Артықбаев Ж.О. "Бап тенгри" - памятник духовности и мировоззрения народов Центральной Азии // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 6-14 с.(рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.01>

Artykbayev ZH.O.¹

¹Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
Astana, Kazakhstan
e-mail: socantropology@mail.ru

“BAP TENGRI” IS A MONUMENT TO THE SPIRITUALITY AND WORLDVIEW OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA

Abstract. The article analyzes the phenomenon of "Bap Tengri" in the pantheon of Central Asian Turks on the basis of scientific data.

The concept of "Bap Tengri" was formed thousands of years ago and has survived to our time due to the peculiarities of the spread of Islam in the Kazakh lands. Idols not only reveal the ideas of the Kazakh people and other Central Asian Turks based on customs, but also are the main source of information capable of revealing the process of Islamization. This article examines the problem of the mysterious phenomenon of "Bap Tengri" in historiography on

a scientific basis. An extensive study was conducted based on methodology, structural anthropology and available data in the Sakha language, Kazakh and Russian. The article compared ethnographic materials of the peoples of Central Asia and ethnographic materials collected from representatives of different ethnic groups based on Turkic languages through dictionaries.

Keywords: Bap Tengri, Turks, Tengri, monuments, peoples of Central Asia.

For citation: Artykbayev Zh.O. "Bap tengri" is a monument to the spirituality and worldview of the peoples of Central Asia // Madeni mura. 2023. №4 (103). 6-14 p. (eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.01>

Автор туралы мәлімет:

Артықбаев Ж.О., тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5020-9361>

Scopus ID: 57192662156

Сведения об авторе:

Артықбаев Ж.О., доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5020-9361>

Scopus ID: 57192662156

Information about the author:

Artykbayev Zh.O., Doctor of historical sciences, professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5020-9361>

Scopus ID: 57192662156

Журналдың құрылтайшысы және меншік иесі –
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде тіркелген. Күәлік №KZ74VPY00021104

Бас редактор – Сыдықов А.Ж.
Жауапты редактор – Исақов Қ.А.
Редакторлар – Оспанова А.К.,
Смағұлова Б.С.,
Ақпанбекова Ғ.Р.,
Султанова А.К.,
Суретші-дизайнер – Смайлова А.Б.

Редакцияның мекен-жайы:
010000, Астана қаласы,
Тәуелсіздік даңғылы, 54,
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме

Байланыс телефондары:
+7 (7172) 91 90 35; 335, 663, 664, 641 (ішкі)
Журнал сайты: <https://madenimura-journal.kz>
e-mail: journal.madenimura@gmail.com

Журналдың Instagram
парақшасына QR-код

Журналдың Facebook
парақшасына QR-код

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

Басуға 15.12.2023 ж. қол қойылды.
Пішімі 205 x 275 мм. Офсеттік басылым 4 + 4.
Шартты баспа табағы 16,62.

Таралымы 200 дана

«Big Dream» баспаханасында басылды.

Баспахана мекен-жайы:
Астана қ., Байсейітова к.,114/2
377-074, 87024848813.